

2. Тақырып. Мемлекет пен құқықтың пайда болуы. Мемлекеттің мәні. Мемлекеттің типтері.

Мақсаты: Мемлекеттің шығуының жалпы заңдылықтарын, мемлекеттің және құқықтың пайда болуының жолдарын қарастыру.

Ғылыми зерттеулердің мәліметтеріне қарағанда біздің ғаламшарымыз – жер осыдан 4-5 млрд. жыл бұрын пайда болған көрінеді. Адам яғни саналы адам – homo sapiens жер бетінде осыдан 40 мың жыл бұрын пайда болған дейді антрополог ғалымдар. Алғашқы мемлекеттік құрылымдар біздің дәуірімізден 4-5 мың жыл бұрын пайда болғанын ғылыми зерттеулер дәлелдеді. Соған сәйкес ежелгі адамдар 35 мың жылдар бойы мемлекеттік құрылымдарсыз өмір сүрген деуге болады.

Мемлекеттілікке дейінгі кезең ғылымда *алғашқы қауымдық құрылыс* немесе *рулық қауым* деген атаумен белгілі. Бұлай болатын өз себебі бар, өйткені адамдар ол кезде қауым, ру-ру болып тайпаларға бірігіп өмір сүрген. Бірлестіктерге бірігу қандас туыстық, бірге тұру және бірлесіп, ортақтасып еңбектенуге негізделінетін.

Ру – адамдардың тарихи қалыптасқан бірлестігі, туысқан адамдардан тұратын қауымдастық. Оның мүшелері өзара некеге отырмайды. Барлық халықтар рулық дәуірден өткен. Қазіргі халықтардың кейбіреуінде рулық дәуірден қалған әдет-ғұрыптары, дәстүрлері әлі де сақталған. Мысалы, қазақтың әдеті бойынша жеті атаға дейін қыз алысып-беріспейді.

Рулық қоғамда *қауымдық билік* болған. Ру өміріне байланысты мәселелердің барлығын рудың *жалпы жиналысы* қарап, шешіп отырған. Оған жынысына қарамай, кәмелетке толған ру мүшелерінің барлығы қатысатын. Қандай мәселе болса да, жалпы қауымның келісімімен, әділдік жолымен шешілетін. Ру мүшелері жалпы жиналыста *ру ағасын* сайлайтын. Ру ағасына ақылы толған, ру әдет-ғұрыптарын, дәстүрлерін білетін, рудың қамын ойлайтын, қауымды басқара білетін адам сайланатын. Бірнеше рулар бірігіп, *тайпа* құрайтын. Тайпаны басқару үшін *ру ағаларынан кеңес* құрылатын. Сол кеңесте рулардың тұрмысына, басқа тайпалармен қарым-қатынасына байланысты мәселелер қаралатын.

Алғашқы қауымдық құрылыс, яғни рулық қауым жетілу деңгейі төмен, даму жағы тұралап қалған қоғам болатын. Мұнда бірлесіп еңбектенудің негізгі түрлері терімшілік, аң және балық аулау болатын. Еңбектенудің осындай түрлеріне сай еңбек құралдары да қарапайым, жетілдірілмеген болып келетін.

Алғашқы қауымдық құрылыста (рулық қауымда) әлеуметтік билік орын алатын. Мұндай билік әдетте ең алдымен еңбектенуге негізделетін де, онда күштеп еңбек етуге мәжбүрлеу болмайтын. Адамдар міндеттерін өз еркімен атқаратын, еңбек ету қауымдағы адамдардың барлығына Бірдей болатын, еңбектену нәтижесінде табылған қоректер рулық қауым адамдары арасын-

да теңдей етіп бөлісілетін, қауымдастардың құқықтары да, міндеттері мен жауапкершіліктері де бәріне бірдей тең болатын.

Рулық қауым яғни алғашқы қауымдық құрылыстың негізгі басқару органдары көсем – ру басы яғни қауым бастығы, қариялар кеңесі және қауымдастардың жалпы жиналысынан тұратын. Рулық қауымның болмысына байланысты ең маңызды мәселелерді шешу күн тәртібіне қойылғанда ғана қауымдастардың жалпы жиналысы шақырылатын болған. Рулық қауымның әрбір ересек мүшесі қандай да болсын мәселелерді талқылауға оларды шешуге қатысуға хақылы болатын.

Рулық қауымдағы күнделікті, әрі кезек күттірмейтін мәселелерді дер кезінде шешуді ұйымдастырып, басқарып отыру үшін қауымның ең беделді мүшелері арасынан қауым бастығы көсем (ру ағасы) сайланатын. Бұл лауазым сайланбалы әрі алмастырылып отыратын және де ол лауазым иесіне ешқандай пұрсаттар бермейтін.

Ру ағасы (көсем) қауымның басқа мүшелерімен тең болатын және барлық қауымдастар тәрізді солардың үлесіндей мөлшерде үлес алатын болған. Оның биліктік беделі тек қана қауымдастардың оған деген құрметіне, сеніміне негізделетін. Соғыс туындағанда әскерге басшылық ету үшін әскери көсем сайланатын, қауым ішінде осылайша көсемдер (қариялар) кеңесі құрылатын.

Уақыт өте келе рулар өзара бірігіп тайпаларды құрайды, өз кезегінде олар әлгі рулар өкілдерінен тұратын көсемдер (қариялар) кеңесі арқылы басқарылатын. Тайпаны басқаратын көсемдер (қариялар) кеңесі тайпа көсемін сайлайтын. Бұл лауазым да қоғам дамуының алғашқы кезеңдерің де алмастырылып отыратын және ол лауазым иесіне ешқандай жеңілдіктер бермейтін.

Қоғам дамуының әрі қарай жалғасуы барысында тайпалар да бірігуді бастады. Алғашында мұндай бірігу уақытша сипатта болатын, кейіннен тайпалардың бірігуі тұрақты сипат ала бастады. Сөйтіп тайпалар одағы қоғам дамуының қозғаушы күштерінің біріне айналды.

Тайпалар одағы тайпа көсемдері кеңесі арқылы басқарылатын, олар болса одақ көсемін сайлайтын. Қоғам дамуы барысында кейінірек көсемдер өз қызмет бағыттарын өмір бойы атқаратын болды.

Жоғарыда айтылғандарды тұжырымдай келгенде алғашқы қауымдық құрылыс (яғни рулық қауым) жөнінде оларға ғана тән мынадай сипаттарды атап-атап көрсетуге болады.

1. Ру (алғашқы қауым) мүшелері ортақ шаруашылықпен айналысуында қандас туыстастығына, барлығына ортақ аумақта бірге тұрып өмір сүруіне сүйенген.

2. Ортақ тілде сөйлеген және дәстүрлері, әдет-ғұрыптары жалпы барлығына бірдей болған.

3. Ру адамдары арасында некелік қатынастардың орын алуына тыйым салынған. Мысалы, қазақтар некелік қатынастарына тыйым салу "жеті

атаға" жеткенге дейін сақталып келген яғни жақын туыстар түгілі жамағайындар арасындағы некелік қатынастарға да тыйым салынатын болған.

4. Ру (қауым) адамдарының өлгенін барлық қауымдастарға ортақ қабірстанға жерлейтін болған.

5. Әрбір рудың (қауымның) өзіне тән атауы болатын.

6. Руды (қауымды) ең беделді қауым мүшесі көсем (ру ағасы) басқаратын, оның өзі қауымның жалпы жиналысында сайланатын.

Соныменен, мемлекеттілік кезеңге дейінгі әлеуметтік билік тікелей түрде қоғамдық болған, оның құрылуы алғашқы қауымдық демократияға, өзін өзі басқаруға негізделген-тін, оның ықпалы тек ру (қауым) тегіне ғана таралатын да сол рудың (қауымның) ырықын (ерік-жігерін) білдіретін, қандас туыстардың өзара қатыстылықтарына негізделетін, мұнда қауымның жиналысы биліктің органы ретінде іс атқаратын, ру ағалары алғашында еш-қандай жеңілдіктерге ие болмаған деп тұжырым жасауға болады.

Ф.Энгельс алғашқы қауымдық құрылысты "алғашқы қауымдық коммунизм", "адамзаттың алтын ғасыры" деп атаған.

Алғашқы қауымдық кезеңде қоғамдық қатынастарды нормативтік реттеу, рулар мен тайпалардың әлеуметтік-экономикалық бірлігін білдіріп және оны қамтамасыз етіп отырған адамдардың тіршілік ету әрекеттерінің өзінде болатын. Мұның өзі еңбек құралдарының жетілдірілмеген қарапайымдылығымен, еңбек өнімділігінің мардымсыздығына байланысты еді. Осыдан барып бірлесіп тұру еңбек құралдарына қоғамдық меншіктің болуын және ендірілген қоректік өнімдерді теңдей етіп бөлу қажеттілігін туындатты. Ал мұның өзі алғашқы қауымдық қоғам нормаларының табиғи болмысына әжептәуір ықпалын тигізді.

Нормалар алғашында "табу" – тыйымдар түрінде болды, бірте-бірте олар әдет-ғұрыптарға ұласты (сөйтіп басқаша, екінші түрге айналды). Кейініректе моральдық нормалар пайда бола бастады.

Әдет-ғұрып – қауымдағы адамдардың қарым-қатынасын реттейтін, дағдыға айналған географиялық, ұлттық, экономикалық факторларға байланысты тарихи қалыптасқан, жазылмаған мінез-құлық қағидасы. Әдеттер ру тұрмысының дамуына байланысты, ру мүшелерінің арасындағы қатынасты жөнге салып, реттеу үшін, олардың өсіп-өніп, өмір сүруін қамтамасыз ету үшін қажетті құрал ретінде қолданылды. Олар ұрпақтан ұрпаққа ауысып, ру мүшелерінің сана-сезіміне ананың сүтімен, қауым өмірінің үлгісімен сіңіп, олардың мінез-құлықтарын, іс-әрекетін алға бағыттап отырды. Ру әдеттері барлық ру мүшелерінің еркін білдіріп, мүдделерін қорғайтын қағидалар деп танылып, оны мүлтіксіз орындау әрбір ру мүшелерінің дағдысына айналды. Ру әдет-ғұрыптарын сақтау, орындау – міндет пе әлде құқық па деген сауал ру мүшелерінің ойына кіріп те шықпайтын. Олардың түсінігінше ру әдеттерін, дәстүрлерін бұлжытпай

орындау табиғи, өзінен-өзі түсінікті жағдай болып саналды. Рулық әдеттер, дәстүрлер қандай болғанын қазақ халқының тарихынан да көруге болады.

Мемлекеттің шығуының жалпы заңдылықтары

Ру дәуірінде адамдар тек жаратылыстың даяр өнімдерін жинап қорек етіп, өмір сүрген. Келе-келе адамдар өндіріс құралдарын жасап алып, өздері шаруашылыққа кіріседі. Сөйтіп, жинау-терімшілік шаруашылығынан өндіру шаруашылығына ауыса бастайды. Мал өнімдерімен күнелтуден диқаншылыққа ауысады.

Диқаншылықтың нәтижесінде отырықшылық қалыптасып, елді мекендер, қалалар салына бастайды. Қалаларда қол өнері пайда болып, ол мал шаруашылығы және диқаншылық сияқты табыс көзіне айналады. Экономиканың аталған салалары бірінен-бірі бөлініп шығып, дербес өмір сүре бастағаннан кейін, бірінің өндірген өніміне бірі мұқтаж екендігі байқалады. Диқандарға мал өнімі, малшыларға жер өнімі, қолөнершілерге тамақ қажет болады. Сөйтіп, соларға делдаддық жасайтын алыпсатарлар қалыптаса бастады.

Құрал-саймандардың жетілдірілуіне байланысты еңбек өнімділігі де өседі. Соның нәтижесінде *артық өнім* пайда болды. Рулық қауымда барлық жиналған, табылған өнім ру мүшелерінің жалпы меншігі болған еді. Енді еңбек өнімділігінің өсуіне байланысты артық өнім жеке адамдардың, жеке отбасыларының меншігіне айнала бастады. Сөйтіп, малға, жерге, қолөнер бұйымдарына *жекелеген иелер* пайда болды. Ақырында ру қауымының жалпы меншігінің орнына *жеке адамдардың меншігі* пайда болып, меншіктің айрықша түрі – *жеке меншік* қалыптасты. Жеке меншіктің пайда болуына байланысты қоғам таптарға бөлінді. Бір жағынан, құрал-жабдықтар, өндірілген бұйымдар, мүлік-дәулет адамдардың бір тобының қолында шоғырланады да, байлар пай-да болды. Екінші жағынан, кедейлер, жарлылар пайда болды. Сөйтіп, рулық қауым өзіне тән белгілерінен айрылып, құлдыра-ды. Оның орнына жеке меншікке негізделген, айрықша екі үлкен әлеуметтік топтан тұратын қоғам қалыптасты. Мұндай жағдайда рулық қоғамдағы барлық ру мүшелерінің игілігін көздеп, еркін білдіретін қауымдық билеу құрылымы өз міндетін, қызметін атқара алмады.

Меншік иелерінің – байлардың айрықша мүдделері болғандықтан, басқа ру мүшелерімен, кедей-жарлылармен қатар отырып, мәселелерді тең негізде шешуге бармайды. Содан байлар мен кедейлердің арасында *қайшылықтар* пайда бола бастады. Қоғамдағы осындай түбегейлі экономикалық-әлеуметтік өзгерістердің нәтижесінде қоғамды билеу, басқару жүйесі де өзгерді. Рулық биліктің орнын саяси билік, саяси құрылым баса бастайды. *Сөйтіп, қоғамның белгілі бір сатысында мемлекет және құқық пайда болды.*

Мемлекеттің және құқықтың пайда болуының жолдары

Мемлекеттің пайда болуы және оның қалыптасуы ұзақ уақыт бойы жүретін процесс. Ол әр халықта әрқилы болып өткен.

Мемлекеттің пайда болуының тарихи екі түрлі жолын атап айтуға болады;

1. Мемлекеттің пайда болуының *шығыстық жолы* (Ежелгі Шығыс, Африка, Америка). Осы жолмен көшпелі мемлекеттер де пайда болған.

Өздерінің дамуы барысында мемлекеттің пайда боларында бұл мемлекеттер шығыс жолымен жүріп өтті. Сонда бұл жолдың сипаты мына белгілерден көрінеді:

- рулық (алғашқы) қауымға тән ерекше белгілер (атрибуттар): жерді қауым болып иелену мен оларға ұжымдық меншік ру-тайпа ақсүйектерінің (абыздар, әскери көсемдер және с.с.) қолына шоғырланған. Бұл шоғырлану ру-тайпалық құрылыстың (яғни қауымның) ыдырауы барысында да сақталған. Ал енді бұлардағы басқарудың қоғамдық құрылымдары мемлекеттік органдарға айналған, ал ру-тайпа ақсүйектері шенеуліктер аппаратына өзгерген, сонда жер қоғамдық болудан өзгеріп мемлекеттікке көшкен.

2. Мемлекет дамуының *батыстық (еуропалық) жолы*. Мемлекеттер дамуында бұл жолды Рим, Афины елдері жүріп өткен. Бұл жолға тән сипаттарға келер болсақ, олар алғашқы қауымдық құрылыстың (ру-тайпалардың) ыдырауының белсенді түрде болғанын сөйтіп жеке меншік пен таптардың пайда болғанын атау керек. Мысалы, Римде мемлекеттің пайда болуына үлкен ықпалын тигізген плебстер мен патрицийлердің күресі болды. Соның нәтижесінде плебстер демократиялық жеңілдіктер алған.

Мемлекеттердің пайда болуының әрқилы жолдарының болуына қарамастан, олардың бәріне өз ықпалын тигізген қозғаушы күш – ру-тайпалық құрылыстың (қауымның) ыдырауы мен ұйымдасқан түрдегі мемлекеттік биліктің қажеттілігінен туындаған болатын.

Сондай-ақ құқықтың пайда болуында біркелкілік сипат болмаған, әрбір мемлекетте оның даму барысына әрқилы қозғаушы күштер өз ықпалын тигізген. Құқық дамуында да екі жолдың бар екені мәлім:

1. Құқықтың пайда болуының шығыстық жолы (Ежелгі Шығыс елдері): мұнда құқықтың қалыптасуы мен дамуына үрдістер зор ықпалын тигізген. Сондықтан, қазірдің өзінде де Ежелгі Шығыс елдерінің қайсы біреулерінде құқықтың басты кайнар көзі ретінде діни нормалар қолданылуда.

2. Құқықтың пайда болуының батыстық (еуропалық) жолы. Бұл елдерде әдет-ғұрыптық құқықтардан басқа заңдар мен прецеденттік (үлгі боларлық шешім) құқық та дамыған.

Дегенмен, құқықтың пайда болуына ортақ түрткі фактор (себеп) – сан алуан күрделі қоғамдық қатынастар пайда болды.

Мемлекеттің шығуы туралы теориялар

Мемлекет пен құқықтың шығуы туралы түрлі теориялар бар. Осы құбылыстардың пайда болуын олар түрліше түсіндіреді. Марксизм-ленинизм ілімі мемлекет пен құқықтың пайда болуын *таптық*

теория тұрғысынан түсіндіреді. Рулық қауым құлдырап, жеке меншік пайда болып, қоғам екі тапқа – қанаушы және қаналушы таптарға бөлінген соң, олардың арасында шешілмейтін қайшылықтар, ымырасыздық орын алады. Сол екі тап нәтижесіз, тоқтаусыз күресте бірін-бірі жойып жібермеуі үшін рулық биліктің орнына жаңа саяси құрылым – *мемлекет* пайда болады. Мемлекет аталған қайшылықтарды шешу үшін емес, кедей тапты байлардың еркіне көндіріп, оны қанауға, езуге жағдай туғызу үшін құрылған. Сондықтан қандай да мемлекет болсын тек қанауды максат тұтып, бай, яғни үстем таптың игілігін көздеп, соның мүддесін қорғайды. Ф. Энгельс "Отбасы, жеке меншік және мемлекеттің пайда болуы" деген ғылыми еңбегінде мемлекет пен құқықты үстем таптың құралы деп таниды. Социалистік мемлекет те таптық мемлекет. Бірақ ол сан жағынан қоғамның басым көпшілігін құрайтын еңбекші таптың мүддесін қорғайды.

Теологиялық (діни) теория мемлекет пен құқықтың пайда болуын *құдайдың* құдіретімен байланыстырады. Әрбір ірі дінде құдайдың әрекеті деген діни-құқықтық қағидалары бар. Қазіргі заманда да кейбір мемлекеттер осындай қағидаларға негізделіп құрылып, қызмет атқаруда. Бұл қағидаларға сүйене отырып дін теоретиктері мемлекет пен құқық құбылыстарын діни рәсімдерге байланыстыра түсіндіреді.

Патриархалдық теория мемлекет пен құқықтың шығуын отбасының дамуымен байланыстырады. Отбасының қожасы ер адам, ол отбасын өз еркімен билейді, отбасы мүшелерінің арасындағы қатынастарды реттейді. Сөйтіп, отбасы мүшелерінің белгілі бір тәртіпке бағынып, қалыптасуының жөн-жобаларын анықтайды. Адамдар осындай қағидаларды басшылыққа алып, мемлекет құруда отбасын басқару үлгілерін қолданған деп түсіндіреді бұл теория.

Келісім-шарттық теория мемлекет пен құқықтың шығуын, пайда болуын адамдар арасындағы *келісім-шартпен* байланыстырады. Тағылық дәуірде адамдар өмір сүру үшін бірімен-бірі жауласып, соғысып, әбден береке-қасиеті кетеді. Сондай қауіпті, келіссіз өмірден құтылу үшін адамдар өзара ымыраға келісіп, шартқа отырады. Соның нәтижесінде мемлекет құрып, оған қоғам мүшелерінің барлығын қорғауды, лайықты өмір сүруге жағдай туғызуды міндеттейді. Қоғам мүшелері де заң талаптарына бағынатыны туралы міндеттеме алады, деп түсіндіреді бұл теорияны жақтайтындар.

Күштеу (зорлау) теориясы мемлекет пен құқықтың шығуын *зорлық-зомбылықпен* байланыстырады. Күшті тайпалар әлсіз тайпаларды жаулап алып бағындырып, олардың қарсылығын басып тұру үшін мемлекет және оған тән басқару, күш қолданатын органдарды құрады дейді.

Мемлекет пен құқықтың шығуын түсіндіруге тырысатын бұл аталғаннан басқа да теориялар бар. Осы теориялардың бәріне тән бір белгі бар – ол мемлекет пен құқықтың адам қоғамы дамуының белгілі бір сатысында пайда болуы. Шынында да тарихи деректерге жүгінсек,

мемлекет пен құқықтың қоғам дамуының белгілі бір кезеңінде шыға бастағанын байқаймыз.

1. Мемлекет (таптық тәсіл бойынша) – бір таптың (азшылықтың) бір тапқа (көпшілікке) үстемдік етуін қолдайтын саяси ұйым.

2. Мемлекет (жалпы әлеуметтік тәсіл бойынша) – саяси ұйым (ассоциация). Бұл саяси ұйымға оның мүшелері бұқаралық биліктің қатынастар арқылы біріктіріледі. Мұнда мемлекет адамдардың өзара ымыраға келуінің құралы болып табылады.

3. Мемлекет – құқықтық заңдарға тәуелді адамдардың бірлестігі (И.Кант бойынша).

Құқықтың пайда болуының негізгі теориялары:

1. *Теологиялық теория.* Бұл теорияны жақтаушылар құқықты құдайдың жаратқаны, құдайдың адамдарға берекелікке, әрі сонымен бірге жер бетінде төртіпті сақтау мақсатындағы берген құрылымы деп түсіндіреді.

2. *Құқықтың табиғи жаратылыстық теориясы.* Бұл теорияны жақтаушылардың пайымдауы бойынша мемлекеттің белгілеуі арқылы анықталған құқықтармен қатар адамның жаратылыстық табиғатынан туындайтын да құқықтардың бар екендігі алға тартылады.

3. *Құқықтың тарихи теориясы.* Бұл теория құқықты тарихи түрде туындайтын, сөйтіп әрі қарай дамитын құбылыс деп таниды. Теорияның бір ерекшелігі мұнда құқықтың ұлттық өзгешеліктері болады да, олар мемлекетте құқық дамуы барысында ескеріліп отырады. Бұл теория құқық дамуы барысындағы ұлттық ерекшеліктерді ескеріп отыратынын мойындағанымен заң шығарушылардың ролін жеткілікті дәрежеде тани қоймайды, яғни мойындамайды.

4. *Құқықтың психологиялық теориясы.* Бұл теория құқықтың түзілуін (пайда болуын) адамдардың психикасына (жүйке жүйесіне) байланыстыра қарастырады. Сонда, осы теорияның түсіндіруі бойынша – құқық деп адамдар қоғамда қабыл алынып мақұлдаған мінез-құлық ережелерін баянды ету мақсатын білдіретін психологиялық тілек-ықыласын бірінші орынға қояды. Мұның өзі адамның жаратылыстық табиғатында (жүйкесінде) көрініс тапқан, өйткені белгісіздік пен екі ұштылыққа адам төзбеген ғой деп дәлелдейді.

5. *Құқықтың маркстік теориясы.* Осы теорияны жақтаушылар құқықтық терең тамыры экономикада деп бұлтартпайтын дәлелдер келтіріп, құқық экономикалық базиске тәуелді деп сендірген. Құқықтың экономикадан жоғары тұруы мүмкін емес, өйткені мемлекет экономикасының белгілі бір мерзіміне қандай құқықтық нормалардың қажет болатынын тек экономика ғана айта алады. Дегенмен құқықты таптар күресімен байланыстыра қарау, сөйтіп құқықтан тек үстем таптың көзқарастарын іздестіру артық кеткендік болады. Олай болатын себебі әлгілердің барлығы, дұрысын айтқанда қоғам мен мемлекеттің типіне

(түріне) байланысты болып келеді. Өйткені, құқықтық қоғам, құқық қаналушы таптарды езіп-жаншуға бағытталмаған, қайта ол қоғамдағы қатынастарды дамытып, бәріне тең құқықтылық жағдай жасауға бағытталған болып келеді.

Мемлекеттің мәнін ашатын негізгі белгілер

Мемлекетті басқа әлеуметтік ұйымдардан ажырататын бірнеше маңызды белгілер бар:

1. Жалпы биліктің болуы. Мемлекет бүкіл қоғамға міндетті билік жүргізеді.
2. Билікті арнайы аппарат арқылы жүзеге асыру. Мемлекеттік билік — кәсіби қызмет атқаратын шенеуніктер жүйесі арқылы жүзеге асады.
3. Мемлекеттік егемендік. Мемлекет өз аумағында тәуелсіз билік жүргізеді.
4. Салық жинау және бюджеттік жүйе. Мемлекет халықтан салық жинап, қоғамдық қажеттіліктерге жұмсайды.
5. Міндетті құқықтық нормаларды белгілеу. Мемлекет құқық арқылы қоғамдық қатынастарды реттейді.
6. Мемлекеттік мәжбүрлеу аппаратының болуы. Құқық бұзушылықты болдырмау және жазалау үшін арнайы күштік құрылымдар бар.

Мемлекеттің негізгі белгілері

Мемлекеттің белгілері оның қоғамдық табиғатын, құрылымын және қызметін сипаттайды.

Халық — мемлекеттің әлеуметтік негізі. Мемлекет белгілі бір халықтың саяси ұйымы ретінде пайда болады. Мемлекеттің өміршеңдігі, тұрақтылығы және даму деңгейі тікелей сол халықтың мәдениетіне, бірлігіне, құқықтық сана-сезіміне байланысты.

Мемлекеттік билік — қоғамды басқарудың заңдастырылған тетігі. Ол заң шығару, атқару және сот биліктеріне бөлінеді. Бұл принцип алғаш рет Монтескье еңбектерінде ғылыми негізделген және қазіргі демократиялық мемлекеттердің барлығына тән.

Аумақ. Мемлекеттің қызметі белгілі бір географиялық кеңістікте жүзеге асырылады. Сол аумақта мемлекет өз егемендігін жүргізеді. Бұл аумақ шекарамен белгіленеді және мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізі болып табылады.

Мемлекеттің егемендігі — оның ішкі және сыртқы істерінде тәуелсіздігі.

- Ішкі егемендік — мемлекет өз аумағында жоғарғы билікке ие;
- Сыртқы егемендік — басқа мемлекеттермен қарым-қатынаста тәуелсіздік сақтау.

Құқықтық жүйе. Мемлекет қоғамды құқықтық нормалар арқылы басқарады. Құқық – мемлекет орнатқан немесе мойындаған, жалпыға міндетті мінез-құлық ережелерінің жүйесі. Мемлекет құқық арқылы билікті шектейді және азаматтардың құқықтарын қорғайды.

Мемлекеттің нысаны – биліктің ұйымдастырылуы мен жүзеге асырылу тәсілдерінің жиынтығы. Мемлекет нысаны үш негізгі элементтен тұрады: басқару нысаны, мемлекеттік құрылым нысаны және саяси режим.

Басқару нысаны. Бұл – жоғарғы биліктің қалай ұйымдастырылатынын және кімнің қолында болатынын көрсетеді.

Басқару нысандары:

- Монархия – жоғарғы билік бір адамға (монархқа) тиесілі, ол әдетте мұрагерлік жолмен беріледі. Мысалы: Ұлыбритания, Жапония.
- Республика – жоғарғы билік белгілі мерзімге сайланатын өкілді органдар арқылы жүзеге асырылады. Мысалы: Қазақстан, Франция, Германия.

Республиканың өзі президенттік, парламенттік және аралас (жартылай президенттік) болып бөлінеді.

Қазақстан Республикасы – президенттік басқару нысанындағы унитарлық мемлекет.

Мемлекеттік құрылым. Бұл – мемлекеттің аумақтық ұйымдастырылуын білдіреді.

Негізгі түрлері:

- Унитарлық мемлекет – бүкіл аумақта біртұтас билік пен заң жүйесі қолданылады (мысалы, Қазақстан, Франция).
- Федерация – бірнеше мемлекеттік бірліктердің одағы (мысалы, Ресей, АҚШ, Германия).
- Конфедерация – тәуелсіз мемлекеттердің уақытша одағы (мысалы, бұрынғы Швейцария Одағы).

Саяси режим. Бұл – мемлекеттік биліктің жүзеге асырылу тәсілі.

Саяси режимдер:

- Демократиялық – азаматтардың құқықтары мен бостандықтары мойындалады, билік халықтың еркімен қалыптасады.
- Авторитарлық – билік бір тұлға немесе топтың қолында шоғырланған, демократиялық институттар шектеулі.
- Тоталитарлық – қоғам өмірінің барлық салалары мемлекет бақылауында, жеке еркіндік шектелген.

Қазақстан Республикасының саяси режимі – демократиялық және құқықтық сипаттағы, халық билігіне негізделген режим.

Мемлекет қызметі — оның қоғамдағы міндеттерін жүзеге асыру бағыттары мен тәсілдері.

Мемлекет қызметінің негізгі бағыттары:

1. Ішкі қызметтер:
 - Құқықтық тәртіп пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету;
 - Экономикалық саясатты жүргізу;
 - Әлеуметтік қорғау және денсаулық сақтау;
 - Білім беру, ғылым мен мәдениетті дамыту.
2. Сыртқы қызметтер:
 - Мемлекеттің егемендігін қорғау;
 - Халықаралық қатынастарды дамыту;
 - Әлемдік бейбітшілікті сақтау.

Мемлекеттік қызметтер мазмұны мен бағытына қарай екіге бөлінеді:

- Тұрақты (негізгі) қызметтер – мемлекет дамуының стратегиялық мақсаттарына бағытталады (қорғаныс, құқықтық тәртіп, әлеуметтік қамсыздандыру).
- Уақытша (арнайы) қызметтер – қоғамның белгілі бір кезеңдік қажеттіліктеріне жауап береді (дағдарыс кезінде қолдау шаралары, реформалар).

Мемлекет қызметін жүзеге асыру екі негізгі нысанда өтеді:

1. Құқықтық нысандар:
 - Заң шығару қызметі (нормативтік актілер қабылдау);
 - Атқарушылық қызмет (бұйрық, қаулы, ереже шығару);
 - Сот төрелігін жүзеге асыру.

2. Құқықтық емес нысандар:

- Ұйымдастырушылық-басқарушылық;
- Идеологиялық және ақпараттық қызметтер.

Мемлекеттің әлеуметтік мәні мен Қазақстан мысалы

Қазақстан Республикасының Конституциясы 1-бабында:

«Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады» — деп нақты көрсетілген.

Бұл тұжырым мемлекеттің қазіргі әлеуметтік мәнін айқын сипаттайды. Әлеуметтік мемлекет — азаматтардың лайықты өмір сүру деңгейін қамтамасыз етуге, әлсіз топтарды қорғауға бағытталған мемлекет.

Қазақстанда әлеуметтік мемлекеттіліктің көрінісі:

- зейнетақы және әлеуметтік төлем жүйесінің болуы;
- тегін орта білім мен медициналық қызмет;
- көпбалалы отбасылар мен мүгедектерге әлеуметтік көмек;
- «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы арқылы азаматтардың билікке қатысуы.

Құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам

Мемлекет дамуының жоғары сатысы — құқықтық мемлекет қалыптастыру.

Құқықтық мемлекеттің негізгі белгілері:

1. Заң үстемдігі. Барлық азаматтар мен органдар Конституция мен заңдарға бағынады.
2. Биліктің бөліну принципі. Заң шығарушы, атқарушы және сот биліктері өзара тежемелік және тепе-теңдік жүйесінде жұмыс істейді.
3. Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау.
4. Тәуелсіз сот жүйесі.
5. Жоғары құқықтық мәдениет пен сана.

Қазақстанда құқықтық мемлекет құру процесі 1995 жылғы Конституциядан бастау алып, бүгінде саяси реформалармен нығайып келеді.

Мемлекет – адамзат өркениетінің дамуындағы заңды және объективті құбылыс. Оның мәні қоғамның саяси және әлеуметтік қажеттіліктерінен туындайды. Тарихи тұрғыда мемлекет рулық қауымнан бөлініп шыққан, ал бүгінде ол халықтың әл-ауқатын қамтамасыз ететін құқықтық және әлеуметтік институтқа айналды. Қазіргі Қазақстан Республикасы да заманауи мемлекет белгілерін толық иеленген: егемен аумағы бар, біртұтас халыққа сүйенеді, тұрақты билік органдары қалыптасқан және халықаралық қатынастарда дербес саясат жүргізеді. Сондықтан мемлекеттің мәні мен нысанын терең түсіну — заңгер, саясаттанушы және әрбір азамат үшін құқықтық мәдениеттің басты негізі болып табылады.

Бақылау сұрақтары

1. Мемлекеттің шығуының жалпы заңдылықтарын ашыңыз
2. Мемлекет пен құқықтың пайда болуының жолдарын көрсетіңіз
3. Мемлекеттің шығуы туралы теорияларды талдаңыз

Тест сұрақтары

1. Алғашқы қауымдық құрылыстың негізгі басқару органы қандай болған?

- A) Сот және прокуратура
- B) Ру көсемі мен қауым мүшелерінің жалпы жиналысы
- C) Тайпа көсемі және абыздар кеңесі
- D) Мемлекеттік аппарат

2. Мемлекеттің пайда болуының батыстық жолы қандай елдерге тән?

- A) Египет пен Вавилон
- B) Қытай мен Үндістан
- C) Рим мен Афины
- D) Парсы мен Шумер

3. Күштеу (зорлау) теориясы мемлекет пен құқықтың пайда болуын қалай түсіндіреді?

- A) Мемлекет құдайдың еркімен пайда болды деп санайды
- B) Мемлекет адамдардың өзара келісімінен туды дейді
- C) Мемлекет күшті тайпалардың әлсіз тайпаларды бағындыруынан пайда болды деп түсіндіреді
- D) Мемлекет отбасынан шыққан табиғи билік деп түсіндіреді

4. Құқықтың табиғи теориясы бойынша адам құқықтары қайдан туындайды?

- A) Мемлекеттен және оның заңдарынан
- B) Адамның жаратылыстық табиғатынан

- С) Қоғамның психологиялық күйінен
- Д) Экономикалық базисінен

5. Маркстік теория мемлекет пен құқықтың пайда болуын немен байланыстырады?

- А) Құдай еркімен
- В) Экономикалық базис пен таптық күреспен
- С) Адамның ішкі сезімдерімен
- Д) Тарихи дәстүрлермен

Әдебиеттер: Арнайы:

1. Сапарғалиев Г.С. Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы. Астана, Фолиант баспасы 2017.
2. Жоламан Қ.Д. Мемлекет және құқық теориясы. Алматы “Эверо”. 2004.
3. Абдрасулов Е.Б. Толкование закона и норм Конституции: теория, опыт, процедура. Алматы. 2002.
4. Алексеев С.С. Теория права. М.1996
5. Алексеев С.С. Право на пороге нового тысячелетия. М.: Статут, 2000
6. Ағдарбеков Т. Құқық және мемлекет теориясы. Оқулық. Қарағанды. Болашақ баспасы. 2000.
7. Жоламан Д. Мухтарова А.К. Тәукелев А.Н. Мемлекет және құқық теориясы. Алматы. 1999
8. Жүнісова Ж.Х. Қазақстан Республикасы: Президент, Демократияның институттары. Алматы, 1996.

Қосымша:

1. Данилов С.Ю. Правовые демократические государства. Очерки истории. М. 1999.
3. Жоламан Қ.Д. Құқықтық мемлекет оның түсінігі мен мазмұны. // Право и государство. № 1-2 (16-17) 2000.
4. Зиманов С.З. Сот тәуелдігі – сот әділдігінің кепілі // Тураби. 2001. № 3.